

Magdalena Ickiewicz-Sawicka
Politechnika Białostocka
madziak11@wp.pl

Kryminologiczne implikacje chorwackich zbrodni na Bałkanach w II połowie XX wieku

Inspired by ethnic hatred Croatian war crimes in selected countries of the former Yugoslavia in the second half of the twentieth century

Streszczenie:

Problematyka zbrodni wojennych na Bałkanach w XX wieku koncentruje się głównie wokół serbskich zbrodni wojennych, ignorując innych sprawców bałkańskiej tragedii – Chorwatów, Bośniaków (Boszniaków) czy Kosowskich Albańczyków. Wykreowane przez zachodnioeuropejskich polityków i utrwalone przez światowe media stereotypowe, pejoratywne spojrzenie na mieszkańców regionu bałkańskiego (szczególnie negatywne postrzeganie Serbów) zostało zapoczątkowane w Sarajewie i trwa do dnia dzisiejszego.

Artykuł składa się z pięciu części. Pierwsza z nich dotyczy chorwackich zbrodni wojennych w XX wieku w kontekście historycznym. Druga zawiera opis kolejnych chorwackich zbrodni pod koniec ubiegłego stulecia, trzecia zaś odnosi się do studium przypadków. Z kolei czwarta część prezentuje zbrodnie wojenne popełniane przez wysoko postawionych funkcjonariuszy państwa chorwackiego. Tekst zamykają wnioski końcowe.

Słowa kluczowe: zbrodnie wojenne, wojna domowa, ofiara, etniczność, zbrodnie z nienawiści

Summary:

The issue of war crimes in the Balkans at the turn of the eleventh century focused mainly on the Serb war crimes, ignoring or dropping the veil to the other perpetrators of the Balkan tragedy; Croats, Bosnians and Kosovo Albanians. Created by Western politicians and perpetuated by the world's media a pejorative stereotypical view of the inhabitants of the Balkan region (specifically negative perception of the Serbs) was launched in Sarajevo, and continues to this day.

The article consists of four parts. The first relates to the Croatian war crimes in the twentieth century in a historical context. The second contains a description of the Croatian war crimes in the second half of the twentieth century, and the third refers to the description of case studies. The fourth part presents the war crimes committed by high-ranking officers of the Croatian state. Text closes with conclusions.

Keywords: war crimes, civil war, the victim, ethnicity, hate crimes

1. Wstęp

Balkańskie zbrodnie wojenne, zbrodnie przeciwko ludzkości czy nawet zjawisko ludobójstwa zawsze budzą ogromne emocje nie tylko w tym obszarze, ale również determinują postrzeganie tego regionu przez światową opinię publiczną. Parafrazując ciągle aktualne słowa T. I. Geshkofa, iż „O Bałkanach świat dowiaduje się zwykle wtedy, gdy przemoc sieje strach i niesie zmartwienie. W innych okolicznościach lekceważąco się ich nie zauważa. Tę stereotypową postawę wobec wspomnianego regionu Europy wyraził Kipling, stwierdzając w Świetle, które zgłosiło: «A co do wojny, wiosną się coś będzie działo na Bałkanach»⁴¹, można ironicznie stwierdzić – co do sprawców wszystkich bałkańskich tragedii, to prawie zawsze byli, są i będą najprawdopodobnie Serbowie. Zgodnie z tym stereotypem społeczność międzynarodowa skierowała ostrze swojej krytyki na wybraną jedną serbską nację – (patrz teoria kozła ofiarnego)², usprawiedliwiając tym samym pozostałych członków konfliktów bałkańskich. W niniejszym tekście podjęto próbę złamania tego stereotypowego postrzegania niektórych bałkańskich państw i narodów.

2. Chorwackie zbrodnie wojenne w XX wieku – rys historyczny

W opracowaniu zostaną opisane chorwackie zbrodnie wojenne, z których większość nigdy nie została wyjaśniona i rozliczona. Podchodząc do sprawy historycznie, katalog niewyjaśnionych i nierozliczonych chorwackich zbrodni wojennych rozpoczął obóz koncentracyjny w miejscowości Jasenovac. Powstał w Niepodległym Państwie Chorwackim w czasie II wojny światowej, a założony został przez chorwackich ustaszów³ w sierpniu 1941 roku⁴. Wówczas na czele faszystowskiego państwa chorwackiego stanął Ante Pavelić – chorwacki polityk przywódca ustaszy. Ponadto był on także współorganizatorem zamachu terrorystycznego, w którym zginęli król Jugosławii i minister spraw zagranicznych Francji L. Barthou. Ante Pavelić był osobiście odpowiedzialny za ludobójstwo dokonane na Serbach oraz członkach społeczności żydowskiej i romskiej. Jego zbrodnicza działalność była wspierana i inspiro-

---

¹ T. I. Geshkof, *Balkan Union. A road to Peace in South-eastern Europe*, New York 1940.

² M. Woźniak, *Między antropologią a historią: mechanizm kozła ofiarnego w narracji historycznej*, „Kultura i Historia”, 2001 nr 2, <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/47>, [odczyt: 5.04.2016].

³ Ustaszę [chorw. ustaše ‘powstańcy’] – nacjonalistyczna organizacja chorwacka, założona w 1929 r., Patrz szerzej <http://www.britannica.com/topic/Ustasa>, [odczyt: 5.04.2016].

⁴ Jasenovac – 1941–45 chorwacki obóz koncentracyjny założony przez ustaszy, miejsce zagłady Serbów, Żydów, Romów i przeciwników reżimu A. Pavelicia; zgładzono w nim około 80 tysięcy ofiar, hasło *Jasenovac*, w: <http://encyklopedia.pwn.pl>, [odczyt: 5.04.2016].

wana przez rzymsko-katolickiego kardynała prymasa Chorwacji i błogosławionego kościoła katolickiego Alojze Stepinaca, Arcybiskupa Zagrzebia oraz wikariusza wojskowego ustaszów (1942 – 1945), a także członka parlamentu NDH (1943 – 1945). W 1946 roku został on skazany przez komunistyczne władze Jugosławii na 16 lat pozbawienia wolności za współpracę z organizacją Ustasza i przymusowym nawracaniem prawosławnych Serbów na katolicyzm. Po odbyciu pięciu lat kary więzienia, kara została zamieniona na areszt domowy. W 1998 roku na mocy decyzji podjętej przez papieża Jana Pawła II, Arcybiskup Alojze Stepinac został ogłoszony męczennikiem i błogosławionym kościoła rzymsko-katolickiego⁵.

Kolejną niewyjaśnioną do dnia dzisiejszego kwestią z historii Chorwacji pozostaje sprawa Bleiburga. Dotyczy ona wydarzeń, które miały miejsce na granicy austriacko-słoweńskiej w maju 1945 roku. Jugosłowiańska Armia Ludowa, przy znacznym wsparciu wojsk brytyjskich oraz tzw. Czarnego Legionu⁶, dopuściła się samosądu wobec członków organizacji Ustasza oraz Hrvatsko domobranstvo⁷. Ofiarami masakry byli żołnierze, dezercerzy oraz współpracownicy chorwackiego reżimu faszystowskiego (liczni cywile oraz faszystowska elita rządząca)⁸. Ponadto wśród uciekinierów znaleźli się także żołnierze słoweńscy (słoweńska kolaboracja), czetnicy⁹ oraz Rosyjscy Kozacy z XV Korpusu Kawalerii SS¹⁰. Nie istnieją jednak żadne oficjalne wiarygodne źródła podające liczbę ofiar.

---

⁵ Alojzije Stepinac – chorwacki kardynał a następnie Arcybiskup Chorwacji, kapelan Ustaszy. Po wojnie został skazany na 16 lat więzienia za popieranie ustaszowskiego ludobójstwa i udział w spisku antypaństwowym.

⁶ Czarny Legion był uważany za propagandę ustaszy. J. Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2002, s. 752.

⁷ Predsjednik Republike Hrvatske, *Odluka o ustrojstvu Domobranstva*, br. 1250/91, Zagreb, 24. prosinca 1991, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_12_73_1898.html, [odczyt: 14.04.2016].

⁸ Vladimir Žerjavić: *Bleiburg, Otvoreni dossier*, Zagreb 1990, s. 227-232, Vuletić, Dominik (December 2007). „*Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina*“, *Lawyer (in Croatian)* (Zagreb, Croatia: Law student association „Pravnik“) 41 (85), s.125–150.

⁹ Czetnicy [serb.], potoczna nazwa partyzantów na Bałkanach, w czasie II wojny światowej — serbskie oddziały partyzanckie wierne królowi Piotrowi II Karadziordziewiciowi, dowodzone przez generała D. Mihailovicia; opowiadali się po stronie koalicji antyniemieckiej, choć ze względów taktycznych zawierali porozumienia z dowódcami niemieckimi i włoskimi; zwalczani przez partyzantów komunistycznych; po wojnie poddani częściowej eksterminacji.

¹⁰ Dizdar, Zdravko (December 2005). „*Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice)*“ [An addition to the research of the problem of Bleiburg and the Way of the Cross (dedicated to their 60th anniversary)]. *The Review of Senj (in Croatian)* (Senj, Croatia: City Museum Senj - Senj Museum Society) 32 (1), s. 117–193.

3. Chorwackie zbrojnie wojenne w II połowie XX wieku

Opisane powyżej wydarzenia ponownie odżyły w latach 90. ubiegłego stulecia i towarzyszą chorwackiej polityce praktycznie do dnia dzisiejszego. Sprawa Bleiburga została wskrzeszona w 1995 roku, kiedy to chorwacki parlament aktem prawnym rozpoczął oficjalne jej upamiętnianie. Wówczas u steru władzy w Chorwacji był Franjo Tuđman, który stał na czele nacjonalistycznego ugrupowania (Chorwacka Wspólnota Demokratyczna). Po jego śmierci sprawa Bleiburga ponownie została politycznie „wyciszona“ do czasu objęcia urzędu premiera przez Zorana Milanovicia, który stwierdził, że wszystkie ofiary Bleiburga miały prawo do uczciwego procesu. W 2009 roku prezydent Chorwacji Stipe Mesic potępił przedstawicieli parlamentu, którzy zignorowali fakt, że wśród ludzi upamiętniających wydarzenia w Bleiburgu pojawiły się nielegalne emblematy Ustaszcy. Rok później prezydent Ivo Josipović wydał oświadczenie, że nie będzie uczestniczył w obchodach rocznicy Bleiburga jeśli nadal będą eksponowane emblematy faszystowskich Ustaszcy. W końcu w 2012 roku parlament Chorwacji uchylił finansowanie komemoracji w Bleiburgu, a premier Zoran Milanovic wyraźnie zaznaczył, że obchody zostały upolitycznione a ich organizatorzy identyfikują się z NDH¹¹.

Kolejny rozdział chorwackiej historii związanej ze zbrodniami wojennymi otwiera wojna serbsko-chorwacka w latach 1991 – 1995. Konflikt posiadał znamiona wojny domowej toczącej się pomiędzy armią chorwacką i Armią Republiki Serbskiej Krajiny, która była wspierana przez Jugosłowiańską Armię Ludową (JNA)¹².

Podczas konfliktu chorwacki wymiar sprawiedliwości dopuścił specyficzny rodzaj procedury karnej, a mianowicie stosował wyroki zaoczne. Do dnia dzisiejszego ich prawomocność podważa wielu specjalistów prawa karnego, tym bardziej, że wyroki te były niejednokrotnie wyrazem etnicznej solidarności i stronnictwość sędziów, którzy orzekali wyroki skazujące głównie wobec obcokrajowców, przychylając się jednocześnie do uniewinniania sprawców zbrodni pochodzących z tych grup narodowych czy etnicznych z którymi się identyfikowali. Problemy dotyczyły głównie kwestii ekstradycji zbrodniarzy wojennych, którzy uchylali się od odpowiedzialności karnej uzyskując obywatelstwo innego kraju¹³. Z takiej możliwości korzystali głów-

---

¹¹ <http://www.oslobodjenje.ba/index.php?id=11749>, [odczyt:14.04.2016].

¹² JNA – Jugosłowiańska Armia Ludowa, militarne siły zjednoczone Socjalistycznej Jugosłowiańskiej Armii Ludowej.

¹³ Lex Perković – Chorwacja 28 czerwca 2013 roku, tuż przed przystąpieniem do UE, przyjęła ustawę, wyłączającą z obowiązywania europejskiego nakazu aresztowania (EAW) obywateli chorwackich, którzy popełnili przestępstwo przed ustanowieniem EAW w 2002 roku. Sprawa dotyczyła bezpośrednio Josipa Perkovicia (stąd nazwa) funkcjonariusza służb specjalnych byłej Jugosławii,

nie bośniaccy Serbowie i bośniaccy Chorwaci, którym zarzucano powyższe zbrodnie. W związku z tym, sporządzone listy gończe pozostawały poza zasięgiem sądów właściwych do rozstrzygania powyższych spraw i właśnie dlatego zdecydowano się na wprowadzenie wyroków zaocznych (*in absentia*)¹⁴.

Generalnie, sedno problemu tkwi w braku woli politycznej wśród poróżnionych przez wojnę byłych jugosłowiańskich narodów, ponieważ przepisy dotyczące usprawnienia lokalnych sądów w zakresie zbrodni wojennych nie wymagają zmian konstytucyjnych post-jugosłowiańskich państw, ale jedynie odpowiedniej ustawy karnej. W krajach Unii Europejskiej problem ten został rozwiązany w momencie wprowadzenia Europejskiego Nakazu Aresztowania¹⁵. Sprawami tego typu zajmuje się i monitoruje Eurojust (organ UE odpowiedzialny za pomoc w przesłuchiowaniu i karaniu sprawców ukrywających się w innych państwach)¹⁶.

---

który jest podejrzany o dokonanie morderstwa chorwackiego emigranta w 1983 roku na terytorium Niemiec. Generalnie zaś uchwalona ustawa miałyby kompleksowo wyłączać od odpowiedzialności karnoprawnej chorwackich weteranów odpowiedzialnych na zbrodnie wojenne podczas ostatniego bałkańskiego konfliktu w latach 1991 – 1995.

¹⁴ Europejski Trybunał Praw Człowieka w wyroku z 12 lutego 2015 uznał, iż w przypadku zaocznego skazania za zbrodnie przeciwko ludzkości oskarżony powinien dysponować rzeczywistą możliwością ponownego rozpatrzenia jego sprawy, a brak takiej możliwości narusza prawo do rzetelnego procesu. Skargę do Trybunału wniósł obywatel Chorwacji i Serbii (zamieszkały w Serbii), który w 1992 r. został oskarżony przez władze chorwackie o zbrodnie wojenne dokonane na jeńcach wojennych. Skarżący był podejrzewany o udział w paramilitarnej serbskiej bojówce, która we wrześniu 1991 r. zastrzeliła 27 jeńców wojennych. Proces skarżącego odbył się pod jego nieobecności i zakończył się wyrokiem skazującym go na 20 lat pozbawienia wolności. Wyrok został ostatecznie utrzymany w mocy przez chorwacki Sąd Najwyższy w 2000 r. Skarżący wniósł o wznowienie postępowania, chcąc dowieść swej niewinności - bezskutecznie, a jego skarga konstytucyjna w tej sprawie została uznana za niedopuszczalną. Przed Trybunałem skarżący zarzucił, iż taki stan rzeczy stanowił naruszenie prawa do rzetelnego procesu, chronionego w art. 6 Konwencji o prawach człowieka. <http://www.lex.pl/czytaj/-/artykul/strasburg-zaoczne-skazanie-za-zbrodnie-przeciwko-ludzkości-naruszyło-konwencje>, [odeczyt: 12.04.2016].

¹⁵ Europejski nakaz aresztowania (ENA) – forma ekstradycji istniejąca pomiędzy państwami członkowskimi Unii Europejskiej, umożliwiająca aresztowanie osoby podejrzanej lub oskarżonej o popełnienie przestępstwa albo już skazanej i wydanie jej do kraju, w którym zostanie postawiona przed sądem lub przekazana do wykonania wcześniej orzeczonej kary. Patrz szerzej: J. Starzyk-Sulejewska, *Implementacja współpracy sądowej w sprawach karnych*, w: *Unia Europejska. Tom II. Gospodarka - Polityka – Współpraca*, red. W. M. Góralski, Warszawa 2007, s. 234-239.

¹⁶ Eurojust – Europejska Jednostka Współpracy Sądowej – agencja Unii Europejskiej o charakterze prokuratorskim, utworzona w wyniku porozumień zawartych w ramach Agendy z Tampere. Zadaniem tej agencji jest koordynacja działań prokuratur krajowych państw członkowskich Unii Europejskiej w celu walki z transgraniczną przestępczością zorganizowaną na terenie UE. W zależności od państwa mogą to być prokuratorzy, sędziowie śledczy lub funkcjonariusze policji. Koordynacja ta

Działające w Chorwacji organizacje pozarządowe stwierdziły, że lokalne chorwackie sądy jeszcze długi czas nadużywały konstrukcji wyroków zaocznych (około 54% wszystkich rozpatrywanych spraw). Taka forma wymiaru sprawiedliwości rodziła wiele wątpliwości jeśli chodzi o legalność wyroków oraz brak zgodności z obowiązującym prawem, zaś ofiary i świadkowie nie mieli zapewnionego bezpieczeństwa i odpowiedniego wsparcia¹⁷.

Niemniej jednak od 2002 roku chorwacka prokuratura wyraźnie zakazała stosowania tego rodzaju praktyk. Orzekanie w zaocznym trybie zostało także zabronione w Bośni i Hercegowinie. Z drugiej strony zaś na podstawie listów gończych Interpolu (lata 2001 – 2006), widać iż w krajach takich jak Szwajcaria, Węgry, Grecja, Rosja i inne, ukrywa się nadal ponad sześćdziesięciu Serbów oskarżonych w Chorwacji o zbrodnie wojenne. Wielu z nich uniewinniono, niektórzy zaś obawiają się opuszczenia miejsca pobytu z obawy przed aresztowaniem. Jednak część z nich próbuje dochodzić sprawiedliwości jak np. Edita Redjen Podkonjak, która została skazana przez lokalny chorwacki sąd w Zadarze za rzekomy udział w masowym zabójstwie chorwackich cywili we wsi Szkabrnja w 1991 roku na 15 lat pozbawienia wolności. Obecnie przebywa w Banja Luce i walczy o wznowienie procesu, utrzymując, że jest w posiadaniu nowych dowodów świadczących o jej niewinności. Chciałaby jednak aby proces odbył się zaocznie, na co z kolei nie wyraża zgody lokalny sąd¹⁸.

W innym przypadku proces związany ze zbrodniami wojennymi dokonany w wsi Lovas w 1991 roku we wschodniej Chorwacji (sprawa dotyczy domniemanego morderstwa na nieserbskich mieszkańcach wsi) została przekazana do lokalnego sądu, ale w Serbii. Oskarżeni zostali postawieni przed serbską radą ds. zbrodni wojennych i tylko jeden z nich był sądzony w Chorwacji. Proces był możliwy ze względu na porozumienie jakie zawarto w 2006 roku, na mocy którego zaistniała możliwość przekazywania zgromadzonych dowodów pomiędzy serbskimi i chorwackimi śledczymi (umowa dotyczyła tzw. pomocy prawnej)¹⁹.

---

połączona ma być z prowadzeniem postępowań śledczych oraz załatwianiem wniosków w zakresie pomocy prawnej. Eurojust obok Interpolu oraz Olafu jest jedną z agencji, która koordynuje pracę urzędników wszystkich państw członkowskich. Zadaniem organów UE jest współpraca na rzecz bezpieczeństwa Europy.

¹⁷ Patrz szerzej: <https://www.amnesty.org/.../eur640062011en.pdf>, [odeczyt: 13.04.2016].

¹⁸ Patrz szerzej: <http://www.vecernji.hr/crna-kronika/protiv-edite-radjen-u-nedostatku-dokaza-obustavljen-kazneni-postupak-71542>, [odeczyt: 13.04.2016].

¹⁹ Patrz szerzej: <http://www.balkaninsight.com/en/static-page/advanced-search?keywords=Lovac+case>, [odeczyt: 14.04.2016].

Wcześniej z kolei – w 2005 roku – doszło pomiędzy tymi krajami do porozumienia w kwestii przesyłania zeznań świadków (tzw. trójstronne porozumienie). Z drugiej strony zaś w niektórych państwach byłej Jugosławii (patrz Chorwacja) lokalne prawo zabrania transferu spraw karnych zagrożonych karą od 10 lat pozbawienia wolności i tym samym wskazuje, że zbrodnie te powinny być sądzone w Chorwacji²⁰.

Niemniej jednak nie istnieje w krajach postjugosłowiańskich generalne porozumienie dotyczące karania, ścigania i osadzania w placówkach penitencjarnych sprawców zbrodni wojennych, ponieważ każdy z krajów uczestniczących w konflikcie nie chce wydawać swoich obywateli kierując się narodową solidarnością, a dotyczy to głównie Chorwatów i Bośniaków. Zasadniczo zaś według zasad międzynarodowego prawa karnego, sprawcy zbrodni wojennych powinni być procedowani karnie w miejscu popełnienia czynów zabronionych, czyli głównie w Bośni i Hercegowinie. Jednak z drugiej strony byłby to wyraźny sygnał dla zbrodniarzy, aby omijali właśnie ten kraj. Istniejące do tej pory porozumienia dotyczą jedynie wymiany świadków oraz każdorazowo poszczególniej sprawy. Nie zostały one uregulowane kompleksowo. Ponadto wiele tego rodzaju procesów, umorzono głównie z powodu niewystarczających dowodów zbrodni a domniemani sprawcy zostali uniewinnieni (w większości przypadków były to procesy zaoczne). W prowadzonych do tej pory sprawach karnych finalnie: 611 osób zostało skazanych oraz 245 nadal posiadają satus oskarżonych; generalnie zaś z 6011 oskarżonych tylko 21 z nich to członkowie oficjalnych chorwackich sił zbrojnych²¹.

Od 1991 do 2005 roku chorwackie sądy lokalne rozpatrzyły 4814 spraw dotyczących zbrodni wojennych (rozdział XII chorwackiego k.k.) Przeprowadzono 1428 procesów, ale tylko w 2004 roku osądzono 448 osób. Sprawy o zbrodnie wojenne rozpatrywane są przez lokalne sądy powszechne (głównie w Ojseku, Rjece, Splicie i Zagrebiu). Ponad 20 spraw było rozpatrzonych przez 9 sądów lokalnych. W większości z nich sądzono członków chorwackich sił zbrojnych i funkcjonariuszy lokalnej chorwackiej policji²².

Poniżej zostały przedstawione przykłady procesów chorwackich zbrodniarzy wojennych.

1. *Branimir Glaves case* – dowódca byłej powstańczej formacji militarnej Chorwackiej Demokratycznej Unii; komendant obrony miasta Osjek w 1991 roku. Został

---

²⁰ Patrz szerzej: <http://www.balkaninsight.com/en/article/croatian-wartime-unit-celebrates-with-fascist-chant-04-11-2016>, [odczyt: 14.04.2016].

²¹ Patrz szerzej: <http://birn.eu.com/en/page/homehttp://iwpr.net/programme/international-justice-icty/introduction-balkan-war-crimes-courts>, [odczyt: 15.04.2016].

²² Patrz szerzej: <http://www.iss.europa.eu/uploads/media/cp116.pdf>, [odczyt: 15.04.2016].

oskarżony o morderstwa serbskich cywilów – mieszkańców miasta. Proces nie mógł się odbyć z powodu licznych protestów chorwackiej społeczności lokalnej, uważającej Glavasa za bohatera. Świadkowie byli zastraszani i poniżani. Sprawa jest rozwojowa²³.

2. *Lova prison case* – proces przeciwko militarnej formacji policyjnej, której członkowie byli zamieszani w funkcjonowanie tajnego więzienia Lova w okolicach Splitu. Proces rozpoczął się w 2002 roku, ale z powodu wielu przeszkód nie mógł się odbyć i został przeniesiony do sądu wyższej instancji i skierowany do powtórnego rozpatrzenia. Jak do tej pory w sądzie pierwszej instancji skazano 3 oskarżonych – odpowiednio na 8, 7 i 6 lat więzienia²⁴.

3. *Korana Bridge case* – sprawcami zbrodni wojennej w liczbie 13 ofiar (serbskich więźniów wchodzących w skład JNA), byli członkowie specjalnego oddziału chorwackiej policji. Sprawa jest szczególnie drażliwa ponieważ wśród domniemych sprawców zidentyfikowano wielu wysoko postawionych funkcjonariuszy chorwackich sił zbrojnych i tajnych służb. W związku z tym proces został przekazany do chorwackiego sądu najwyższego, który z kolei kierował tę sprawę dwukrotnie do sądu pierwszej instancji. Jak do tej pory proces nie został rozstrzygnięty²⁵.

4. Chorwackie zbrodnie wojenne – studium przypadków

Generalnie, prawie każdy proces dotyczący zbrodni wojennych, których głównymi sprawcami okazali się etniczni Chorwaci, wywołuje w społeczeństwie chorwackim niebywale emocje społeczne, a nawet staje się przyczyną protestów i lokalnych zamieszek. Przyczyn tego stanu rzeczy należy szukać w chorwackiej mentalności, która identyfikuje swój naród z pozycji ofiary wojny domowej, nie dopuszczając

---

²³ Patrz szarzej: <http://www.balkaninsight.com/en/article/branimir-glavas-released-from-custody/1458/95>, [odczyt: 14.04.2016].

²⁴ Patrz szarzej: <http://www.balkaninsight.com/en/page/balkan-transitional-justice-home>, [odczyt: 14.04.2016].

²⁵ *Croatia: Response of Amnesty International to the "Observations on Amnesty International's report "Behind a Wall of Silence"*, AI Index: EUR 64/003/2011, 8 February 2011, <http://www.amnesty.org/en/library/info/EUR64/003/2011/en>; *Croatia: Behind a Wall of Silence: Prosecution of war crimes in Croatia*, AI Index: EUR 64/003/2010, 9 December 2010, <http://www.amnesty.org/en/library/info/EUR64/003/2010/en>; *Croatia: Briefing to the European Commission and member states of the European Union (EU) on the progress made by the Republic of Croatia in prosecution of war crimes*, AI Index: EUR 64/002/2010, 23 April 2010, <http://www.amnesty.org/en/library/info/EUR64/002/2010/en>; *Croatia: Briefing to the United Nations Committee against Torture*, AI Index: EUR 64/001/2010, 15 April 2010, <http://www.amnesty.org/en/library/info/EUR64/001/2010/en>, [odczyt: 16.06.2016].

myśli, że ich rodacy to także sprawcy zbrodni wojennych. Przykładem tego rodzaju postępowania był między innymi proces grupy z Gospicia.

Proces ten był przełomowy w historii chorwackiego wymiaru sprawiedliwości ze względu na to, że domniemani sprawcy byli sądzeni w lokalnym sądzie w Rijece, a nie przez Trybunałem w Hadze. Lokalny sąd, od czerwca do 2001 do marca 2003, rozpatrywał sprawę pięciu mężczyzn (Tihomira Oreskovicia, Gen. Mirko Noraca, Stjepana Grandicia i Ivicy Rozicia oraz Milana Canicia) oskarżonych o zabicie serbskich cywilów w miejscowości Gospic. Przesłuchano około 150 świadków, którzy w swoich wyjaśnieniach wskazywali na liczbę około 100 ofiar (ostatecznie sąd zredukował ją do 50-ciu). Trzech z nich skazano, dwoje zostało uniewinnionych²⁶.

Sprawa grupy z Gospicia łączy się z przypadkiem Milana Lewara chorwackiego weterana wojennego z Gospicia i świadka zbrodni wojennych, dokonanych przez chorwackie bojówki w wymienionej miejscowości. Milan Lewar w związku z tym, że miał odwagę zeznawać przeciwko lokalnym zbrodniarzom wojennym uznawanym przez środowisko za bohaterów, został odrzucony przez lokalną społeczność. Był świadkiem masowej egzekucji dokonanej przez chorwackie bojówki na serbskich mieszkańcach Gospicia oraz tortur i morderstwa serbskiego cywila uduszonego za pomocą przewodu telefonicznego. M. Lewar został zamordowany 28 sierpnia 2000 roku w wyniku wybuchu bomby na jego podwórku (motywem zamachu była zemsta)²⁷.

Wokół sprawy Milana Lewara doszło do tzw. zмовы milczenia. Zbrodnia na serbskiej ludności miasteczka była ukrywana praktycznie od samego początku. Miejscowa policja zacierала ślady, niszczyła dowody, raporty dotyczące sprawy były fałszowane, a instytucje do których były adresowane konsekwentnie je ignorowały. Głównym powodem ukrywania tej zbrodni okazały się motywy polityczne. M. Lewar twierdził, że egzekucje w jego miasteczku nie były jedynie incydentem, ale elementem zaplanowanych czystek etnicznych, stanowiących kluczowy element tego rodzaju kampanii, która z kolei była inspirowana i kierowana przez samego F. Tudźmana²⁸.

Po procesie Grupy Gospicia (10 lat po wojnie) podejrzany o morderstwo M. Lewara, Ivica Rozić został uwolniony z powodu braku wystarczających powodów. Vesna i Leon Lewar (dzieci Milana) nadal nie czuły się bezpiecznie: wprawdzie wszyscy otrzymali ochronę policyjną i każde wyjście z domu meldowali miejscowej Policji,

---

²⁶ Patrz szerzej: S. Drakulić, *Oni nie skrzywdziliby nawet muchy (zbrodniarze wojenni przed Trybunałem w Hadze)*, Warszawa 2010.

²⁷ Tamże.

²⁸ Amnesty International, *Croatia: protect war crimes witnesses*, 10 February 2011, <https://www.amnesty.org/en/get-involved/>, [odczyt: 14.04.2016].

to zostali ofiarami ostracyzmu, a sąsiedzi identyfikują ich jako “czetnickie bękarty”. Generalnie Vesna i Leon zostali uznani przez lokalną społeczność za zdrajców i tym samym stali się więźniami wojennymi szczególnego rodzaju. Sprawa morderstwa ich ojca nie została jak do tej pory rozwiązana. Wprawdzie miejscowa policja posiadała wiedzę na temat potencjalnego sprawcy (zabójcy ich ojca), ale nie skompletowała wobec niego wystarczających dowodów. Inni świadkowie zbrodni: Zdenko Banda i Zdenko Ropac wyemigrowali do Niemiec, obawiając się o swoje bezpieczeństwo²⁹.

Niemniej jednak najbardziej bulwersującą i zagadkową sprawą związaną z chorwackimi zbrodniami wojennymi była, i nadal jest ponieważ nie została wyjaśniona, kwestia morderstwa serbskiej rodziny (*Zec family case*)³⁰.

Zbrodnia została dokonana w dniu 7 grudnia 1991 roku w okolicach Zagrzebia podczas chorwackiej wojny o niepodległość. Specjalne oddziały chorwackich służb specjalnych w liczbie pięciu członków dopuściły się brutalnego morderstwa serbskiej rodziny zamieszkałej w Belgradzie. Ofiary zostały zastrzelone z zimną krwią w pobliskim lesie, z dala od linii frontu. Wśród nich znaleźli się: Mihajlo Zec (głowa rodziny) jego żona Marija oraz 12 – letnia córka Aleksandra, która została zamordowana strzałem w głowę. Owej zbrodni dokonali członkowie paramilitarnych, wyspecjalizowanych oddziałów chorwackiej policji, bezpośrednio kierowanej i całkowicie zależnej od ówczesnego chorwackiego rządu oraz instruowanej przez Franjo Tuđmana, prezydenta republiki³¹. F. Tuđman był zwolennikiem czystek etnicznych i dążył do utworzenia jednorodnego etnicznego i kulturowo państwa chorwackiego.

Mordercy dość szybko zostali zidentyfikowani i zatrzymani, a następnie w wyniku wysoce wątpliwej decyzji sądu zwolnieni. Proces od samego początku był farszą, a oczywiste dowody zbrodni zniknęły w niewyjaśnionych okolicznościach. Sprawa była niewygodna, a chorwacki wymiar sprawiedliwości dopuścił się w związku z tym wielu zaniedbań oraz przewlekła postępowanie. W związku z tym nie została ona rozstrzygnięta do dnia dzisiejszego. Formalnie proces definitywnie zakończono, a pozostałym członkom rodziny Zec zaproponowano w 2004 roku ugodę sądową i odszkodowanie.

Generalnie sprawa morderstwa serbskiej rodziny poruszyła opinię publiczną i niektóre wątki związane z tą okrutną zbrodnią są nadal procedowane. Głównym

---

²⁹ Patrz szerzej: S. Drakulić, *Oni nie skrzywdziliby nawet muchy (zbrodniarze wojenni przed Trybunałem w Hadze, Warszawa 2010.*

³⁰ Amnesty International, *A shadow on Croatia's future: Continuing impunity for war crimes and crimes against humanity*, 13 December 2004, pp. 9–10, <http://www.refworld.org/docid/42ae98ac0.htm>, [odeczyt: 14.05.2016].

³¹ Tamże.

oskarżonym był Tomislav Marcep³², dowodzący chorwackimi siłami specjalnymi³³ w ministerstwie spraw wewnętrznych. Ponadto był on oskarżony personalnie o wydanie rozkazu zatrzymania, torturowania i zamordowania cywilów w okresie od 8 października od połowy grudnia 1991 roku. Zbrodniczy proceder miał miejsce w okolicach Zagrzebia, Kutiny oraz miejscowości Pakrac w centralnej Chorwacji. Zgodnie ze zgromadzonym materiałem dowodowym, jego oddział uprowadził 52 osoby (w większości byli to chorwaccy Serbowie) oraz dokonał nielegalnych egzekucji wobec 43 zatrzymanych. Ponadto 3 osoby zaginęły w niewyjaśnionych okolicznościach, a sześciu pojmanych poddano torturom³⁴. Jego oddział uzyskał przydomek "Marcepovici". Wcześniej zaś uczestniczył w kampanii odbicia Vucovaru z rąk serbskiej armii oraz był zaangażowany w operacje militarne w okolicach Gospicia i Karlovaca³⁵.

T. Marcep został aresztowany w grudniu 2010 roku. Wcześniej zaś przez długie lata był prominentnym i wpływowym politykiem w Chorwacji. Ponadto od 1996 roku pełnił funkcję doradcy w ministerstwie spraw wewnętrznych, utworzył ugrupowanie polityczne, a nawet ubiegał się o stanowisko prezydenta republiki³⁶.

Kolejny przypadek niewyjaśnionych chorwackich zbrodni wojennych, dotyczy morderstwa (rozstrzelania za pomocą broni automatycznej) trzynastu nieumundurowanych członków jugosłowiańskiej (serbskiej) armii w miejscowości Karlovac. Wydarzenie miało miejsce ponad 20 lata temu (październik 1991). Sprawcą był chorwacki policjant³⁷ Mihajlo Hrastov, członek sił specjalnych chorwackiej policji³⁸. Jak do tej pory jego proces był wznawiany sześć razy i w związku z tym należałoby stwierdzić, że jest to obok sprawy morderstwa rodziny Zec, najdłuższy proces w historii chorwackiego wymiaru sprawiedliwości. W październiku 2012 roku M. Hrastov został skazany na cztery lata pozbawienia wolności, ale wyrok nie jest prawomocny (sprawca złożył apelację). Ponadto zgodnie z chorwackim prawem

---

³² Patrz szerzej: <http://www.moljac.hr/biografije/mercep.htm>, <http://www.balkaninsight.com/en/article/croatian-policeman-recalls-evil-mercep-unit-fighters>, [odczyt: 5.04.2016].

³³ Patrz szerzej: Security and Intelligence Agency Republic Croatia, <https://www.soa.hr/en/history/szup>, [odczyt: 15.04.2016].

³⁴ Patrz szerzej: <http://www.balkaninsight.com/en/article/murder-of-zec-family-led-to-mercep-s-men-says-witnessby>, [odczyt: 15.04.2016].

³⁵ Tamże.

³⁶ Patrz szerzej: https://en.wikipedia.org/wiki/Tomislav_Merčep, [odczyt: 14.03.2015].

³⁷ Patrz szerzej: <http://www.balkaninsight.com/en/article/croatia-memento-for-murdered-yugoslav-soldiers-shattered>, [odczyt: 15.04.2016].

³⁸ Alojzije Cerkez, President of Karlovac branch of the Croatian war veterans' invalids' association, HVIDR-a. <http://www.hvidra.hr/arhiv/>, [odczyt: 14.04.2016].

karnym procesowym, osoby skazane na karę poniżej pięciu lat pozbawienia wolności nie są umieszczane w areszcie śledczym, ale odpowiadają z wolnej stopy³⁹.

Wyrok poruszył nie tylko lokalną serbską społeczność ale także przedstawicieli organizacji pozarządowych. Zoran Pusic, przewodniczący społecznego komitetu praw człowiek, stwierdził z całą mocą, że trudno pojąć, aby za zabójstwo 13 osób sprawca został skazany jedynie na cztery lata pozbawienia wolności. W związku z tym sprawę nadal uważa się za niewyjaśnioną.

5. Zbrodnie wojenne wysokich chorwackich funkcjonariuszy

Jadranko Prlić, były przywódca bośniackich Chorwatów z czasów wojny na Bałkanach został skazany przez międzynarodowy trybunał w Hadze na karę 25 lat więzienia za zbrodnie wojenne. Wraz z nim skazano również pięciu innych wysokich rangą funkcjonariuszy samozwańczego państwa Chorwatów bośniackich – proklamowanej w 1993 roku „Herceg-Bośni”, której premierem był Jadranko Prlić⁴⁰. Wśród oskarżonych znaleźli się także: Bruno Stojić (w czasie wojny minister obrony), gen. Milivoj Petković (odegelowany z Chorwacji szef sztabu generalnego wojska bośniackich Chorwatów (HVO), Slobodan Praljak (były wiceminister obrony Chorwacji, zastępca szefa sztabu HVO). Obaj zostali skazani na 20 lat pozbawienia wolności. Natomiast Valentin Czorić, szef żandarmerii i późniejszy minister spraw wewnętrznych otrzymał karę 16 lat pozbawienia wolności, Berislav Pusić - odpowiedzialny za obozy i ośrodki zatrzymań – 10 lat pozbawienia wolności. Praljak i Pusić zostali uniewinnieni z części zarzutów⁴¹.

Wyżej wymienione osoby zostały oskarżone o organizowanie czystek etnicznych, przymusowe przesiedlenia, stosowanie terroru, zorganizowanie obozów dla muzułmanów w Dretelju, Gabeli i w Mostarze, a także wydanie rozkazu zniszczenia w listopadzie 1993 roku Starego Mostu na Neretwie w Mostarze – kamiennej budowli z 1566 roku, perły architektury otomańskiej, wpisanej na światową listę zabytków UNESCO⁴².

---

³⁹ *Rights groups, complained about the light punishment*, <http://www.balkaninsight.com/en/article/ngo-s-hrastov-s-sentence-too-short>, [odczyt: 14.04. 2016].

⁴⁰ R. Israeli, A. Benabou, *Savagery in the Heart of Europe: The Bosnian War (1992-1995) Context, Perspectives, Personal Experiences, and Memoirs*, Houston 2013, p. 108.

⁴¹ *Trial Judgement summary for Jadranko Prlic and others*, 29 May 2013, http://www.icty.org/x/cases/prlic/tjug/en/130529_summary_en.pdf, [odczyt: 15.04.2016].

⁴² Patrz szerzej: https://pl.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g294449-i37013803-Bosnia_and_Herzegovina.html, [odczyt: 16.04.2016].

Uzasadniając wyrok, sędziowie Trybunału podkreślili, że czystki etniczne były inspirowane przez ówczesnego prezydenta Chorwacji Franjo Tuđman, którego główną strategią wojenną było stosowanie tego rodzaju zbrodni i w ostatecznym rozrachunku utworzenie jednorodnej narodowo i etnicznie Chorwacji.

Niemniej jednak najbardziej kontrowersyjną sprawą z zakresu chorwackich zbrodni wojennych był proces gen. Ante Gotoviny oraz gen. Mladana Markača, którzy zostali oskarżeni o zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości. Z drugiej strony zaś we własnym kraju traktowani są jako bohaterowie. Po wniesieniu apelacji, w drugiej instancji zostali uniewinnieni 16 listopada 2012 r. przez izbę apelacyjną Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii⁴³. W pierwszej instancji skazano ich odpowiednio na 24 i 18 lat więzienia za działania podejmowane w sierpniu 1995 roku w trakcie operacji odbicia Krajiny, części Chorwacji kontrolowanej wówczas przez samozwańczą republikę serbską. Sędziowie uznali tym razem, że nie podejmowali oni działań rozmyślnie wymierzonych przeciwko cywilom i nie wprowadzili w życie zamierzonego planu czystek etnicznych⁴⁴.

Analizując liczne komentarze dotyczącego opisywanej sprawy należy wyraźnie stwierdzić, że wyrok sądu apelacyjnego jest przede wszystkim orzeczeniem o wyjątkowym politycznym charakterze. Niespotykane jest również to, że sprawcy zostali całkowicie uniewinnieni, gdy w pierwszej instancji uzyskali dość surowe wyroki skazujące. Zastanawiające jest także to, że gen. Ante Gotovina, którego ostatecznie uznano za niewinnego, ukrywał się ponad 4 lata skoro uważał, że nie popełnił zbrodni. Istnieją natomiast dowody świadczące o tym, że był wówczas wspierany finansowo przez chorwackie władze⁴⁵.

Z logicznego punktu widzenia A. Gotovina to zbrodniarz, chociażby ze względu na to, że zajmował wysoką pozycję w wojskowo-politycznym aparacie Chorwackiej Wspólnoty Demokratycznej (HDZ) Franja Tuđmana, zaś aparat ten z kolei, bez wątpienia ponosi dużą część współodpowiedzialności za krwawe zbrodnie wojenne na Bałkanach w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Niepodważalne jest również to, że istniała w ówczesnym rządzie chorwackim strategia o wysiedleniu lokalnej ludności z terenu niegdysiejszej Krajiny. Nie podlega wątpliwości również fakt, że rząd wydawał rozporządzenia, które umożliwiły bezprawną grabież

---

⁴³ <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1532845,1,uniewinnienie-gotoviny-i-markaa-pownnie-otwiera-rany.read>, [odczyt: 15.04.2016].

⁴⁴ <http://okonabalkany.blox.pl/2011/04/General-Ante-Gotovina-skazany-na-24-lata.html>, [odczyt: 15.04.2016].

⁴⁵ <http://www.nowebalkany.pl/artukul/564/wojna-krew-i-trupy-przykrywa-y-rabunek>, [odczyt: 15.04.2016].

serbskiego mienia na tym terytorium oraz, że bezprawnie przyznawano to mienie osiedlanym tu Chorwatom⁴⁶.

Ponadto istniało realne podejrzenie, że polityczne zaplecze F. Tuđmana miało plan i projekt, tzw. humanitarnego wysiedlenia ludności. Cała operacja miała polegać na wysiedleniu ludności serbskiej z terytorium Krajiny pod kontrolą Serbów, a Chorwaci z kolei, mieliby ją przejąć. Strategia ta była autorstwa F. Tuđmana i jego współpracowników, do której zaliczał się także Ante Gotovina oraz Mladen Markač. Pomimo tego, że M. Markač nie zajmował tak wysokiej pozycji jak opisany powyżej A. Gotovina i nie można w związku z tym przypisać mu tzw. sprawstwa kierowniczego⁴⁷, to jest jednak bezpośrednio odpowiedzialny za dokonanie zbrodni wojennych w stosunku do serbskiej ludności we wsi Grubori w 1995 roku⁴⁸.

Generalnie zaś, zbrodniarze wojenni zostali „rozgrzeszeni” oraz w glorii i chwale wrócili do ojczyzny, witani przez rodaków jako wyzwoliciele i obrońcy chorwackiej racji stanu.

6. Podsumowanie

Podsumowując należy wyraźnie stwierdzić, że polityka i chorwacka racja stanu miała zasadnicze znaczenie w opisywanych powyżej sprawach. Jawne zbrodnie były ukrywane, a ich sprawcy nigdy nie ponieśli zasłużonej kary. Zbrodniarzy uniewinniano, potwierdzając tym samym wizerunek Chorwacji jako ofiary ostatnich jugosłowiańskich wojen. Jednocześnie zaś utwierdziło to społeczność międzynarodową, że to jedynie Serbowie ponoszą całkowitą odpowiedzialność za wszystkie zbrodnie wojenne podczas ostatniego konfliktu. Niniejszy tekst obala ten stereotyp wykazując, a raczej sygnalizując (ze względu na określone ramy tego opracowania nie zaprezentowano głębszej analizy chorwackich zbrodni wojennych np. na terytorium Bośni i Hercegowiny) liczne zbrodnicze działania pozostałych członków konfliktu (np. Bośniackich muzułmanów czy kosowskich Albańczyków). Większość wyroków haskiego Trybunału sankcjonowały te krzywdzące stereotypy, upatrując w serbskim społeczeństwie zbrodniczych skłonności i obsadził praktycznie cały naród w roli krwiożerczych bestii mordujących bez wytechnienia swoich adwersarzy.

Najwyraźniej Unii Europejskiej nie była potrzebna Chorwacja jako państwo, które powstało w wyniku zbiorowego zbrodniczego przedsięwzięcia, i które wysie-

---

⁴⁶ Patrz szerzej: <http://www.nowebalkany.pl/artukul/564/wojna-krew-i-trupy-przykrywa-y-rabunek>, [odczyt: 14.04.2016].

⁴⁷ Patrz szerzej na temat prawnej konstrukcji sprawstwa kierowniczego: www.pg.gov.pl/plik/2013.../f2cb4d3e6b39964342e5da1c5ce1f142.doc, [odczyt: 14.04.2016].

⁴⁸ Tamże.

dliło określoną liczbę swoich obywateli z własnego terytorium, popełniając przy tym określone przestępstwa – zabójstwa, grabieże, niszczenie ich mienia itd. Należy jednoznacznie stwierdzić, że tego rodzaju zabiegi nie służą zwaśnionym i poróżnionym postjugosłowiańskim narodom. Wkrótce te niewyjaśnione zbrodnie mogą uderzyć ze zdwojoną siłą, a wówczas koło nienawiści i zemsty zacznie się szybciej obracać szykując następną bałkańską tragedię.

Bibliografia:

- Dizdar Z. (December 2005). *"Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice)"* [An addition to the research of the problem of Bleiburg and the Way of the Cross (dedicated to their 60th anniversary)]. The Review of Senj (in Croatian) (Senj, Croatia: City Museum Senj - Senj Museum Society) 32 (1), s.117–193.
- Drakuli S., *Oni nie skrzywdziliby nawet muchy (zbrodniarze wojenni przed Trybunałem w Hadze)*, Warszawa 2010.
- Geshkof T. I., *Balkan Union: A road to peace in Southeastern Europe*, New York 1940.
- Góralski W.M., *Unia Europejska. Tom II. Gospodarka - Polityka – Współpraca*, Warszawa 2007, s. 234-239.
- Israeli R., Benabou A., *Savagery in the Heart of Europe: The Bosnian War (1992-1995) Context, Perspectives, Personal Experiences, and Memoirs*, Houston 2013.
- Karolczak K., *Zamach w Sarajewie*, „Mówią Wieki” 2010 nr 9, s. 40 – 44.
- Starzyk-Sulejewska J.: *Implementacja współpracy sądowej w sprawach karnych*. W. M. Góralski, *Unia Europejska. Tom II. Gospodarka – Polityka – Współpraca*, Warszawa 2007, s. 234-239.
- Tomasevich J., *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford 2002.
- Žerjavić V., *Bleiburg, Otvoreni dossier*, Zagreb 1990.
- (PDF). *A shadow on Croatia's future: Continuing impunity for war crimes and crimes against humanity*. Amnesty International/UNHCR. 13 December 2004. pp. 9–10. Retrieved 13 August 2011.